

ӘОЖ 37.013; МҒТАР 17.71.07

<https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>**Б.Б. КЕЛГЕМБАЕВА**

филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: baha_fil@mail.ru

ЖОҚТАУ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ ӨМІР МЕН ӨЛІМ ТУРАЛЫ ХАЛЫҚТЫҚ ФИЛОСОФИЯ

Аңдатпа. Мақала жоқтау жанрының өмірмәндік және тарихи негіздерін талдауды мақсат еткен. Зерттеуші сак, ғұн, үйсін тайпаларының ауызша поэтикалық дәстүрін мұрагері қазақтың өлім мен өмір жайлы экзистенциалдық философиясының терең тамырларын танытатынын көрсетеді. Автор фольклортанушы, философ, тілші ғалымдардың құнды пікірлеріне сүйене келе жоқтаудың қазақ халқының адам болмысы, адам ғұмырының туу-ер жету-өлу циклдерінің мәні жайлы гуманистік пайымын танытатынын дәлелдейді. Жоқтау жырларының терең философиялық мәнімен қатар, фольклор поэтикасының генезисін, өзін туғызған дәуірдің шындығын танытатынын, әдеби ескерткіш екенін нақты мысалдар арқылы көрсетеді. Жоқтау жырлары мен өлік жөнелту ғұрпының мифологиялық қырларын ашады.

Автордың өзі Ұлттық ғылым академиясының қолжазбалар қорынан тапқан «Абдолла қажыны жоқтау жырының» ХІХ ғасырдағы қазақ жерінің отарлануы тарихымен сабақтастығын дәлелдейді. Атақонысынан айрылған қазақ руларының Қазақстанның шығыс аймағынан үдере көшуі, жайлы қоныс іздеп Монғолия, Қытай, Ресей жерлерін шарлауы, тарихи тұлғалардың есімдерінің аталуы оның тарихилығын танытатынын көрсетеді. Туындыгер жоқтау жанрының ұлттың дүниетанымы, өмірлік пәлсапасымен, тарихымен сабақтас маңызды жәдігер болғандықтан, әлі де зерттеуді қажет ететіндігі туралы түйінді ой айтады.

Кілт сөздер: жоқтау, азалау жырлары, өмірмәндік философия, экзистенциалдық философия, өмір мен өлім мәселесі, қазақ фольклоры.

B.B. Kelgembayeva

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: baha_fil@mail.ru

Folk Philosophy on Life and Death in Lamentations

Abstract. The article is devoted to the analysis of existential-philosophical aspect and historical bases of the genre “joktau” (lament). The researcher shows that this genre inherited oral-poetic traditions of Sak, Hun, Uysun tribes and has deep roots of existential philosophy of Kazakh

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Келгембаева Б.Б. Жоқтау жырларындағы өмір мен өлім туралы халықтық философия // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №2 (132). – Б. 53–63. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>

***Cite us correctly:**

Kelgembayeva B.B. Joqtau jylrlyndagy omir men olim turaly halyqtyq filosofia [Folk Philosophy on Life and Death in Lamentations] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2024. – №2 (132). – B. 53–63. <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.43>

Мақаланың редакцияға түскен күні 01.04.2024 / қабылданған күні 12.06.2024

people. The author relies on the works of famous philosophers, folklorists and linguists in his research. According to the author's opinion, joktau reflects the humanistic worldview of Kazakhs about human existence and the meaning of each stage of the human life's cycle "birth-growth-death". The living tradition of joktau, along with its deep philosophical significance, demonstrates the genesis of folklore poetics and reflects the historical reality of the era in which it was created. The author emphasizes the world outlook connection of joktau with Kazakh myths and fairy tales.

The text of «Joktau on Hajj Abdullah», which was found by the author in the manuscripts fund of the National Academy of Sciences is of great historical value. This oral-poetic text reflects the era of colonization of Kazakh lands by the tsarist power of Russia. Zhoktau describes how Kazakh tribes, that lost their lands, migrated from the eastern region of Kazakhstan and wandered in search of a home in Mongolia, China and Russia. The researcher notes that the joktau genre needs a deep study as it is an important monument of oral folk art, associated with the worldview, life philosophy and history of the Kazakhs.

Keywords: lamentation, mourning, philosophy on the meaning of life, existential philosophy, the problem of life and death, Kazakh folklore.

Б.Б. Келгембаева

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: baha_fil@mail.ru*

Народная философия о жизни и смерти в «жоктау» (в похоронных причитаниях)

Аннотация. Статья посвящена анализу экзистенциально-философского аспекта и исторических основ жанра «жоктау» (плач, похоронные причитания). Исследователь отмечает, что данный жанр унаследовавший устнопоэтические традиции сакских, гуннских, уйсунских племен является ярким примером экзистенциальной философии казахского народа. В статье автор опирается на труды известных фольклористов, философов и лингвистов. По мнению автора жоктау отражает гуманистическое мировоззрение казахов о человеческом бытии и смысле каждого этапа жизненного цикла «рождение-рост-смерть» человека. Живая традиция жоктау наряду с глубоким философским значением, демонстрирует генезис поэтики фольклора и отражает историческую действительность эпохи в которой она была создана. Автор подчеркивает мировоззренческую связь похоронных обрядов и жоктау с казахской мифологией.

Историческую ценность имеет текст «Жоктау по хадже Абдулле», который был найден автором в рукописном фонде Национальной академии наук. Данный устнопоэтический текст отражает эпоху колонизации казахских земель царской властью России. Жоктау описывает исторические события когда казахские племена, потерявшие свои угодья, откочевали из восточного региона Казахстана и скитались в поисках обители в Монголии, Китае и России. В фольклорном тексте упоминаются имена известных исторических личностей, что показывает историзм данного жанра. По мнению исследователя жанр жоктау, как важный памятник устного народного творчества демонстрирующий мировоззрение, жизненную философию и историю казахов, нуждается в глубоком изучении.

Ключевые слова: плач, похоронные причитания, философия о смысле жизни, экзистенциальная философия, проблема жизни и смерти, казахский фольклор.

Кіріспе

Қазақ халқының өмір мен өлімге көзқарасы азалау фольклорынан терең танылады. Халық пайымынша, өлім – өмірден тыс нәрсе емес, керісінше онымен диалектикалық

бірліктегі заңдылық. Өмір бар жерде өлім бар. Өлімнен құтылу мүмкін емес. Өлім – жақсыны да, жаманды да сынға салмақ. Адам өз өмірінің соңғы циклі – өлім табалдырығын аттамас бұрын пенделіктен арылып, рухани тазаруы, Кәміл адамға айналуы тиіс. Бұл – өмірдің шектік межесінде әр адамға қойылар сынақ болса, оның дүниеден өтуімен байланысты ағайын-туыстарының алдына тосылар сынақ басқа. Ол – жақынынан айрылып, кара жамылғандағы адамның өзін-өзі ұстауы мен іс-әрекетіне байланысты. Қажырлы адам қарағайдың қарсы біткен бұтағындай қайғыға қарсы тұрса, жаман адам керісінше мүжіліп, қорқыныш пен үрейге, күйзеліске түседі.

Өлім мен өмір жайлы пайымдаулардың тамыры тым тереңнен, мифологиялық ойлау жүйесінен бастау алады. Мифтік танымнан тамыр тартқан өмір мен өлім туралы архетип ұғымдар кейінгі дәуірлерде әдет-ғұрыптарымызға сіңісіп, жоқтау, мақал-мәтелдер, аңыз, ертегілер, шешендік сөздер мен терме, толғаулар, кара өлең сынды фольклор үлгілерінде сақталып, түрлі дәуірлерде өзгеріске түсіп, арнасы кеңейіп отырғанын байқауға болады. «Өзекті жанға бір өлім», «Өлгеннің артынан өлмек жоқ, өлген қайтып келмек жоқ», т.б. мақалдар, халықтық лирика мен жоқтау жырларындағы өмір мен өлім философиясы бір ортақ негізден шыққан. Академик Ә. Марғұлан ежелгі көшпелі тайпалардың тіршілігіндегі: «...патриархал қауымның әлеуметтік тұрмысы, жора-жосыны, өлікті қадірлеумен байланысты дәстүрлері – қоштасу, естірту, жоқтау, аза тұтып қайғыру, жылау, қадірлеп шығарып салу, басына белгі орнату, ас беріп той жасау, сойыс қылу – бәрі бұрынғы көшпелі сақ, ғұн, үйсіндерден бері қарай қазақ пен қырғыз халқына дейін жеткен тарихи жоралар», - дейді [1, 125-б.]. Демек, қазақтың өлікті жөнелту жораларының тарихы қаншалықты көне болса, өмір мен өлім жайлы экзистенциялық пайымдауларының, оның сөз өнері түріндегі көрсеткіші жоқтаудың (басқа да ғұрыптық фольклор үлгілерінің) тамыры да соншалықты тереңде. Бұл жанр сақ, ғұн, үйсіндердің тайпалық дәуірінде қалыптасқан деп түйін жасауға негіз бар. Жоқтау жырлары қазақ халқының ғұрыптар арқылы көрінген экзистенциялық философиясы мен оған байланысты дамыған фольклор жанрларының шығу тегін анықтауға; бастапқы мифологиялық ойлау жүйесімен байланысын; кейінгі дәуірлерде тарихи-деректік сипат алып, қоғамдық өмірді бейнелеу қызметін иеленуін ғылыми зердеге салуда қызықты материал бола алады. Азалау жырлары халықтық мифология мен экзистенциялық философияның жұмбағын шешер алтын кілт, сонымен бірге тарихи-деректік маңызға да ие фольклор жәдігері. Онда – тарихта болған адамның өмірі, ол тіршілік еткен дәуір келбеті, қала берді ұлт тарихының бел-белестері бейнеленеді. Сондықтан бүгінгі күні жоқтау жырларын ұлттың мәдени-рухани әлемінің бір көрінісі ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеудің өзіндік маңызы бар.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу мәселесіне байланысты Қ. Халид, Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынов, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, Б. Уахатов, К. Матыжанов секілді ғалымдардың пікірлеріне салыстыра талдау жасалды. Азалау жырларындағы өмір мен өлім философиясын антропологиялық философия саласындағы ғалымдар пікіріне шолу жасалды. Жоқтаулар мен өлік жөнелту ғұрпының қазақ мифологиясымен сабақтастығын дәлелдеу үшін шетелдік саяхатшылар мен ғалымдардың жазбаларындағы этнографиялық деректер талданды. Жоқтау жырларының мәтінін ішінара диахрониялық әдіспен және шежірелермен салыстыра талдау жасау әдістері қолданылды.

Жоқтау – ұлттың мәдени-рухани әлемін назарына алатын фольклортанушы мен этнограф, тарихшы мен тілшілер, философтар үшін маңызды дерек көзі. Сол себепті де қазақтардың жоқтау жырлары ерте дәуірдегі Махмұд Қашқаридан бастап, Қ. Халид кейінгі заманда Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В.В. Радлов, Н. Березин, Г.Н. Потанин сынды зерттеушілерінің қызығушылығын туғызған. Ы. Алтынсарин: «Өлген кісінің әйелі ерінің

қайтыс болған күнінен бастап басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі, оның қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын (ас бергенше) таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады, содан кейін үш-төрт сағат уақыт бойы өлеңге қосып дауыс шығарады, бұл «дауыс» деп аталады. Бұл жоқтау өлеңде марқұмның өзі, оның тірі кезінде істеген істері мақталады, оның қайтыс болғандығы, үй ішінің және туған-туысқандарының бақытсыздыққа ұшырағаны еске түсіріледі» [2, 3-б.], - деп жазады. XIX ғасыр мен XX ғасыр басында қазақ жерінде болған В. Плотников, Н. Сорокин, Д. Мухин, Р. Карутц сынды шетелдік саяхатшылар мен жиһангерлер, әскери адамдар қазақтардың мәйіт жөнелту, оның артын күту ғұрпы мен жоқтау жырларына байланысты аса қызықты деректер жазып қалдырған. Бұл қызығушылық қазақ халқының рухани жан дүниесін, өмірлік философиясын түсінуге ұмтылушылықтан туып жатты.

Алаш ардақтылары А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, т.б. зиялылары да жоқтауға назарын аударған. А. Байтұрсыновтың «Жиырма үш жоқтауы» қазақ жоқтауларын жеке жинақ етіп жариялаудың алғашқы және соңғы тәжірибесі болды. Ұлт ұстазының аталған жинағындағы жоқтау мәтіндері зерттеу материалы ретінде пайдаланылды, пікірлері басшылыққа алынды. Ғалымның пайымынша, жоқтау – тарихшылар үшін маңызды дереккөзі, ақын-жазушыларға таптырмайтын поэтикалық қор. Суырыпсалмалыққа негізделген әдеби тілдің өнегелі мектебі, қазақтың төгілмелі шешен тілінің қазынасы, сөз өнерінің озық үлгілерінің бірінен саналатын мұра [3, 3-б.].

Кеңес дәуірінде жоқтау жанры Б. Уахатовтың еңбектерінде арнайы сөз етілсе [4], тәуелсіздіктен кейінгі рухани жаңғыру жылдарында К. Ісләмжанұлының «Қазақтың отбасы фольклоры» еңбегінде салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерделенді [5]. Бұл аталған ғылыми еңбектердің барлығы біздің зерттеуіміздің ғылыми-теориялық негізін құрады.

Тәуелсіздік жырлары кейбір философ-ғалымдардың еңбегінде жоқтаудың экзистенциялық мәнін ашуға ұмтылыс байқалды. Бұл ретте Гүлжиһан Нұрышеваның «Адам өмірінің философиялық мәні» еңбегін атап өтуге болады [6, 263-б.]. Ғалымның пайымынша, жоқтау жырлары – (сонымен қатар қара өлең, шешендік сөздер, аңыздар мен айтыс) қарапайым сана формасының көркем сөзбен өрнектелген формасы. Ондағы өмірмәндік философияны ғылыми талдаудың теориялық маңызымен қатар, қазақстандық қоғамды ізгілендіру мен нығайтуда практикалық құндылығы бар.

Талдау мен нәтижелер

Жоқтау – өзінің бүкіл ішкі рухымен халықтың ежелгі дүниетанымымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен, байырғы мәдениетімен және әдебиетімен тамырласатын рухани мұра. Жоқтауларға тән экзистенциялық философияны талдап, онда суреттелетін тарихи оқиғалардың мәнін ашудың дүниетанымдық, деректік маңызы бар. Себебі онда қазақ халқының өмір мен өлім жайлы дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасып-даму тарихын, ең көне мифтік қабаттарын көруге болады.

Жоқтаулардан бастауын алған өмір мен өлім жайлы экзистенциялық философия кейінгі дәуірлерде ақын-жыраулар поэзиясындағы кең өрісті дәстүрлі тақырыпқа айналды. Филология ғылымдарының докторы Б.И. Нұрдәулетова: «Қазақ ақын-жырауларының тілдік дүние танымындағы «өлім» концептісі стереотиптік адами танымдар негізінде және мұсылман дінінің діни-философиялық ұстанымдары арқылы қалыптасқан эстетикалық танымдық жүйелі құрылым болып табылады», - дейді [7, 8-б.]. Демек, тек фольклор ғана емес, ауыз әдебиеті өкілдерінің шығармашылығындағы өмір мен өлім философиясына қатысты эстетикалық-танымдық жүйенің бастауы жоқтаулар деп тұжырымдауға болады. Жоқтаудың эстетикалық-танымдық маңызы эпикалық жанрларға драматизм мен психологизм дарытудағы қызметінен, жырдың эмоциялық бояуын қоюлатуынан көрінеді.

Оған мысал ретінде «Қыз Жібек» жырындағы Жібектің, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Баянның жоқтауын келтіруге болады.

Халық пайымында адам ғұмыры «туу-ержету-өлу» циклінен тұрады. Демек, өмірдің соңы өліммен аяқталуы заңдылық, осы өмірлік ұштағанның ішкі мазмұнында терең бірлік бар. Бұл – халқымыздың ежелгі мифологиясынан бастау алады. Осы ретте, Серікбол Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегіндегі жас нәрестені қырқынан шығару мен өлген адамның қырқын беру ғұрпының арасындағы байланыстың мифтік мәні туралы мына пікірі ден қойдырады: *«Адам баласы туғанда осы шекарадан (автор пікірінше «Құдайы кеңістік» пен бұл дүниенің арасын ажыратып тұрған шекара – К.Б.) бері қарай өтеді; ол өзінің о дүниелік киімін («ит көйлегін») шешеді (яғни, о дүниенің күзетшісі болған итке береді, «ит жанын» қалдырады, ит кейпінен адам кейпіне ауысады), оның орнына бұл дүниенің киімін» (адам көйлегін киеді). Өлгенде осы процесс кері бағытта жүреді: өлген адам бұл дүниелік киімін шешіп, оның орнына о дүниелік (кебін, ол да – «ит көйлек») киімін киіп, әлгі шекарадан кері қарай өтеді... Өлген адамның жаны 40 күн бойына бұл дүниеде жүреді де, тек 41-ші күн болғанда ғана о дүниеге өтеді, яғни «ит күзеткен қақпадан / көпірден өтеді», «иттің кейпіне енеді», «ит көйлегін қайта киеді». «Қырық» сөзі сан атауы болмай тұрған кездері бүкіл жылдық циклді білдірген... Жеке-жеке қарастырғанда «үшін», «жетісін», «жүзін», «жылын» беру жоралғыларының әрқайсысы да «қырықтікіндей» мағына берген. Ал осы сөздердің сан атауларына айналып, бір ғұрыптық цикл ауқымында қолданылуы барысында олардың әрқайсысы нақты жоралғылық мағынаға ие болған [8, 8-б.].*

Ғалым келтіріп отырған жас нәрестені қырқынан шығару мен өлген адамның қырқын беру ғұрпының мазмұн-мәнін ортақтастыратын бастау-бұлақ халықтың адам ғұмыры жайлы дәстүрлі дүниетанымы. Екі ғұрыптың ұқсастықтарының сырын Шәкәрім қажы:

Кіндікті кесіп тастамағы –

Жас өмір сүйтіп қиылған.

Ақ бұйымға орай бастамағы –

Кебінің сондай бұйымнан.

Қуыстап салса, құндағына –

Кіретін көрге ұқсамақ.

Тағдыр жоқ өлмей тұрмағыңа,

Өмірді өлім тұсамақ [9, 33-б.], - деп терең пайыммен жырлаған.

Өмірді бір түрден екінші түрге ауысып отыратын «дөңгеленген дүние», толық бір циклді құбылыс деп түсінген ежелгі бабаларымыз әрбір жас кезеңін белгілі ғұрыппен өрнектеген. Адамның өмірге келуі, алғашқы қадамын басуы, ат жалын тартып мініп, ер жетуі, отбасын құруы қаншалықты қуанышпен, сән салтанатпен аталып өтсе, өмірден өтуі де елеулі оқиға ретінде түрлі ғұрыптармен, азалау жырларымен әдіптеліп отырған. Нығмет Мыңжани «Қазақтың қысқаша тарихы» еңбегінде қытай қазақтарының этнографиялық деректерін талдай келе: *«...адамның өмірінің елеулі оқиғаларының бәрі жоқтау жырына қосылады», - дейді [10, 394-б.].* Демек, жоқтау – адам өмірінің үш циклінің тұйықталар тұсында айтылатын қорытынды түйін, марқұмның тірлігінде жасаған игі істерінің жыр тілімен жеткізілген бағасы деуге лайық.

Адам өміріне байланысты ғұрыптардың барлығы белгілі бір жүйеге бағынған. Ол жүйенің негізгі қызметі – бір түрден екінші түрге, бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік топтан екінші әлеуметтік топқа немесе категорияға өтуді ресімдеу. Адамның дүниеге келуі – дәстүрлі дүниетаным бойынша, жоғары әлемнен ортаңғы әлемге келу, қыздың ұзатылуы – бір елден екінші елге немесе бір рудан екінші руға ауысу (қазақтардың жеті атаға дейін қыз алыспайтыны белгілі).

Өлу – халық түсінігінде адамның жанының денесін тастап, жоғары әлемге ауысуы. Қазақ мифтері мен ертегілерінде, аңыздарында да осы көне таным жақсы сақталған. Халықтық мифологияның бұл қыры жайлы қызықты деректерді ертеректегі саяхатшылардың, ғалымдардың жазбаларынан табуға болады. Мәселен, А.М. Балаубаева-Голяховская «Погребальные обряды у казахов Акмолинской губернии» мақаласында: «Жан – көзге байқала қоймайтын кішкентай жәндік сияқты, бұл шыбын жан делінеді. Адамның қалыпты жағдайында ол оның жүрегінде өмір сүреді, әйтсе де, кейде жүректі тастап шығып, ауру мүшелеріне келіп орналасады. Өлімнен кейін адамның жаны ауыздан ұшып шығып, ешкімге байқалмай көкке көтеріледі де, өлік жерленгенше сонда қалады» [11, 291-б.], - деп адам жанына байланысты қазақтардың мифологиялық түсінігін сипаттап жазады. Фольклортанушы К. Исламжанұлы да жоқтау жырларының сыртқы түрінен де, ішкі мазмұнынан да мифологиялық танымның көрініс табатынын айта келіп: «Сұңқарым ұшты тұғырдан, жете алмадым соңынан», «Атекем сапар шеккен соң» деген сияқты тіркестер адам жаны ұшып жоғарғы әлемге кетеді, ол оған ұзақ сапар шегеді деген сияқты ескі наным-сенімнің көріністері», - деген түйін жасайды [5, 204-б.]. Осы мазмұндас пікірлер мен археологиялық қазба деректері және өлік жөнелту ғұрпының кейбір фрагменттері (мәселен, марқұм өткен күні «қонағасы беру») жоқтау жырының шығуына байланысты болжам айтуға жетелейді. Біздіңше, жоқтау о баста денені тастап ұшып кеткен адам жанын (жалбарыну, жылау, дауыс салу арқылы) қайта шақырып алуға болады деген мифтік түсінікпен байланысты тууы мүмкін.

Ғалымдар пікіріне сүйенсек, аза тұтудың белгісі болып табылатын бұл ғұрып (әрі жыр) дүниежүзіндегі елдердің көбінде кездеседі. Бірақ оның дәл қай кезде пайда болғаны туралы пікірлер әрқилы. Құрбанғали Халид «Тауарих Хамсасында»: «Бұл әдеттің (мәйіт шығару-К.Б.) қашаннан бері қалыптасқандығына жауап айтатын кісі болмады. Бірақ Абылай ханға, онан бұрын арғын Қазыбек биге, найманда Нарынбай, Құттыбай билерге ат шаптырып, ас берілгеніне қарағанда, ең аз дегенде 200 жылдан асық шығар деп шамаланған», - деген болжам айтады [12]. Ал түркітөктес халықтардың ғұрпын салыстыра зерттеушілер оның қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен, татар, алтай, қарашай халықтарында көнеден бері өшпей келе жатқан дәстүр екенін дәлелдейді [13, 76-б.]. Көне түркі тіліндегі «Алып Ер Тұңғаны жоқтау» (V-VI ғ.ғ.), «Күлтегін жыры» (VIII ғ.) тәл әдебиетіміздегі «Қодан тайшының Ақжол биді жоқтауы», Шығыс ханның Жошы өлгенде айтты делінетін «...Құлынымдан айрылдым, Айырылышқан аққудай, Ер олуңдан айырылдым» деп келетін жолдары оның көне түркілерден тамыр тартқан көне де өміршең жанр екенінің дәлелі.

Жоқтаудың дүниетанымдық, ғұрыптық сипатымен қатар, тарихи-деректік мәні бар. Ол – тарихи адам, белгілі бір әулет тағдырын, қала берді ұлт тарихының белестерін бейнелейтін азалы жыр. Мәселен, Шоқанның қолымен хатқа түскен Бұхар жыраудың Абылайға шығарған жоқтауы – Абылай өміріне, атқарған істеріне қатысты тарихи дерегі мол азалы жыр [14, 76-б.]. Дәл сол секілді тарихи-деректік маңызға ие жоқтаулардың бірі – Қаз дауысты Қазыбек бидің қызы Қамқаның жоқтауы. Жоқтауда Қазыбек бидің ата-тегі, қазаққа сіңірген еңбегі жыр тілімен безбенделеді:

Шаншар абыз нәсілінен
Алтау едің анадан:
Сәдібек, Асан, Бөдене
Үсен менен Баламан.
Бесеуіне аға боп,
Алашқа Әкем қараған.

Немесе:

Босатып едің жан Әкем,
Тұтқында қазақ қалғанын,

Талап алған шабынды,
Қайырып алдың бар малын...
Батыр жиып ел шаппай,
Қылыш шауып оқ атпай,
Ақылменен жол тауып,
Қазақтың кегін алғаның [3, 10-б.].

Қазыбек бидің қызы Қамқа әкесінің бүкіл өмірін, адами қасиеттерін, артында қалдырған ізін, қоғамдағы орнын жырға қоса отырып, ол өмір сүрген дәуір оқиғаларын, қоғам келбетін қоса танытады. Аты аңызға айналған Қаз дауысты Қазыбек бидің еліне сіңірген еңбегінің дәл бағасын береді. Жоқтау жырындағы бұл деректер Қазыбек би жөнінде «Wikipedia» ашық энциклопедиясында келтірілген: «Ел аузындағы аңыз-әңгімелерге қарағанда, ол Тәуке ханның белгілі би-батырлары бастаған елшілігіне ілесіп, алғаш рет қалмақ қоңтайшысы Цэван Рабданға барғанында 14 жаста екен. Қылышынан қан тамған қаһарлы қалмақ ханының алдында қазақ билері жасқаншақтық танытып, күмілжіңкіреп қалған сәтте жасөспірім Қазыбек: «Дат, тақсыр!» деп жұлқынып алға шығады да:

«Қазақ деген мал баққан елміз,
Ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.
Елімізден құт-береке қашпасын деп,
Жеріміздің шетін жау баспасын деп
Найзасына жылқының қылын таққан елміз.
Дұшпан басынбаған елміз,
Басымыздан сөз асырмаған елміз.
Досымызды сақтай білген елміз,
Дәм-тұзын ақтай білген елміз.
Бірақ асқақтаған хан болса,
Хан ордасын таптай білген елміз.
Атадан ұл туса – құл боламын деп тумайды,
Анадан қыз туса – күң боламын деп тумайды,
Ұл мен қызын жатқа құл мен күң етіп отыра алмайтын елміз.
Сен – темір болсаң, біз – көмір, еріткелі келгенбіз,
Қазақ-қалмақ баласын теліткелі келгенбіз.
Танымайтын жат елге — танысқалы келгенбіз,
Танысуға көнбесең – шабысқалы келгенбіз.
Сен – қабылан болсаң, мен арыстан, алысқалы келгенбіз,
Тұтқыр сары желіммін, жабысқалы келгенбіз.
Бітім берсең – жөніңді айт, бермесең – тұрысатын жеріңді айт!» – депті.

Жас баланың бұл сөздерінен бас алыспақ батырлықты да, ынтымаққа шақырған ізгілікті де аңғарған қалмақ ханы әділдікке жығылып, өжеттігі мен шешендігіне риза болып: «Дауысың қаздың дауысындай екен, бұдан былай сенің есімің Қаз дауысты Қазыбек болсын», – деген екен. Соның арқасында елшілік жау қолындағы 90 тұтқынды шабылған мал, тоналған мүлігімен шашау шығармай қайтарып алып, елге олжалы оралған екен. Қазыбек бұдан кейін де жоңғарларға екі рет елшілікке барып, ел намысына дақ түсірмей, көздеген мақсатын орындап қайтқан», - деген деректермен сәйкеседі [15].

«Әдебиет порталындағы»: «Қазыбек би 14 жасында қазақ елшілерімен бірге, Жоңғар ханы – Сыбан Раптанмен келіссөздер жүргізуге аттанды. Өзінің батылдығының және шешендік өнерінің арқасында, халықтан ұрланған мүлікті елге қайтарып, тұтқындарды босатты... Бұдан кейін, Жоңғар хандығына тағы да бірнеше рет дипломатиялық сапармен барған. Осындай сапарлардың бірінде, тұтқынға алынған Абылай ханды босата алды. Сондай-ақ, келіссөздердің нәтижесінде, Түркістан қаласы және қазақтың 32 елді мекені

жаудан құтқарылды. Тәуке хан Қазыбекті Орта Жүздің басты биі етіп тағайындаған. Ол үш жүзді біріктіруге үлкен үлесін қосып, жоңғар басқыншыларына қарсы жалпыұлттық күресті ұйымдастырған. Сондай-ақ, «Жеті жарғы» заңдар жинағының авторларының бірі болып саналады» [16], - деген мағлұмат та жоқтаудағы Қазыбек би бейнесінің шынайылығын дәлелдей түскендей. Бұл дәлелдер жоқтаудың әдеби-тарихи маңызын таныта түседі.

Осындай әдеби-тарихи мәні бар жоқтауларының бірі – «Қалдекеұлы Абдолланы жоқтау» [17]. Біз бұл жоқтауды ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қолжазбалар бөлімінен таптық. Жоқтау Ресейдегі Алтай өлкесіндегі қазақтардың белгілі адамы Абдолланың қазасына байланысты шығарылған. Көлемі – 210 жол. Жоқтауды жазып алып, академияға табыстаған азамат – Тұратбаев Нәби. Оның айтуынша, Абдолла Қалдекеұлы 1909 жылы өмірден озғанда осы жоқтауды оның ұлы Шәкірт Абдоллаұлы шығарып, ауылындағы әйелдерге үйреттірген екен.

Жоқтаумен танысқанда XIX ғасырдағы қазақ тарихына қатысты маңызды оқиғалардың ізін таптық. Ресейдің отарлау саясаты жүзеге асқан кезде атақонысынан айырылып, төрткүл дүниеге тарыдай шашылған қазақ халқының бір әулетінің трагедиялы ахуалының дерегіне үнілдік. Жоқтау жырында марқұм Қалдекеұлы Абдолланың өмірінде атқарған істері, халқына сіңірген еңбегі, адами, қайраткерлік тұлғасы сомдалады. Оның тірлігінде бір рулы елдің басы, халқына қамқор, жоқ-жітікке қорған болғаны айтылады. Өз заманының озық ойлы, өткір мінезді, батыр да әділ, тілге шешен, шарифат жолына жүйрік азаматы ретінде бейнеленеді:

Тасыған судай ағындым,
Туған айдай сағымдым,
Бала құстай саңқылдап,
Дауысыңды сағымдым.
Шүйдің де бойы қарағай,
Арғы атамыз Қаратай.
Жасыңнан-ақ бақ берді,
Өтекем, сізге бір Құдай.
Құдай басқа салған соң,
Жолықтық күйге осындай.
Бәйтеректей пана боп,
Тиянақ болдың қашқанға-ай [17].

Нәби Тұратбаевтың айтуынша, Абдолла Қалдекеұлы Найманның Қаратай атасынан. Қаратайдан-Сарғалдақ-Есенбай-Сары-Құлжабай-Отыншы-Қалдеке аталарынан тарайды. Қаратайдың 500 үйі Катонқарағай ауданынан Қытайдың Сарысүмбе деген жеріне көшіп, одан Монғолияның Жыланды деген жерін 4-5 жыл қоныстанып, содан Қосағаш-Шүй жеріне 1879 жылдары келген екен. Абдолланың әкесі Қалдеке Монғолияны қоныс еткен жылдары қайтыс болып, зираты сол жерде көрінеді.

Бошай Кітапбайұлының шежіресінде: Абдолланың ата-тегі «Қаратайдан – Сарғалдақ. Сарғалдақтың 2 баласы ел ішінде «Үш Сарғалдақ», «Төрт Сары» атанған екен. «Төрт Сарының» бірі – Өтетілеу. Өтетілеуден – Құлжабай – Отыншы – Қалдеке – Абдолла» [15, 197–207-бб.], деп жазылған. Абдолладан Сәлімжан, Мұхаметжан, Шәкірт деген ұлдар туылады. Жоқтау жырын, шежіре деректерін және Шығыс Қазақстанның Катонқарағай ауданында тұратын көнекөз қариялардың ауызекі әңгімелерін салыстыра қарағанда «Қаратай ауған» оқиғасына байланысты деректердің сәйкес келіп отыратынын байқадық.

Шежірешінің пікіріне сүйенсек, Шәкірт 1880-1925 жылдары (дәл хатта көрсетілгендей) өмір сүріп, Қосағаш ауданы Шүй өзенінің бойын мекендеген Қаратай ұрпақтарының басты азаматы, қажы болған адам. Аталған шежірені әрі қарай оқысақ: «...1860 жылдың аяқ шенінде өр Алтайдағы Қаратай атаның мекені Шабанбайды, Марқакөлді патша үкіметі

меншіктенгеннен кейін Шәкірттің ұлы әкесі Қалдеке, өз әкесі Абдоллла 300-400-дей түтін ағайындарын бастап Қытай жеріндегі Шіңгіл бойына барып, бірер жыл паналайды. Ол жердің тарлығынан Монғолияға өтіп, онан айналып Алтай қалмақтарының жері Шүй өзенінің теріскей жағасына келіп орын тебеді...», - деген деректер келтіріледі [18, 208-б.].

Аталмыш тарихи оқиғалар жоқтау жырында былай өріледі:

Екі де ханға бой бермей,
30 жыл тұрдың бодансыз.
Әтиім озған қиырдан,
Жазуда болар бұйырған.
Көлеңкеңе самал-ай,
Талай нашар жиылған.
Өз алдына қазы боп,
Тентектің жолын тияп ең.
Шұбар аттың жүніндей,
Көп кедейді жиып ең [17, 208-б.].

Ел аузындағы әңгімелерде Абдолла Қалдекеұлы қиын-қыстау заманда Қаратай атасының ұрпақтарына ғана емес, басқа рулардан шыққан босқындарға көмек қолын созып, өзінің маңайына жиған деседі. Азалы жыр замана келбетін, жат жерге қоныс аударған қазақ әулеттерінің трагедиясының шынайы бейнесі болып шыққан. Бейтаныс өлкеде Абдолладай басшысынан айрылу елді күйзеліске түсірген:

Әтиім менің асқар бел,
Иесіз қалды-ау бір тайпа ел.
Гауһар тастай жүзінді,
Жасырды ғой қара жер.
Ақсұңқар ұшты қолдағы,
Қайрылар күні болмады.
Қаратайды бодан ғып,
Орыс бір салды буалық.
Бір тайпа елге бас болып,
Әкелдің Шүйге ту алып [17].

Жоқтау жырының кейіпкері Қалдекеұлы Абдолла босқынға ұшыраған Наймандардың бір тармағы Қаратайларды қазіргі Ресейдің Қосағаш, Шүй бойына бастап келеді. Найманның басқа да руларының ауа көшуі халық жадында «Қожамбет ауған», «Өтей ауған», «Самай ауған», «Жәрке ауған» деп таңбаланып қалған.

Жоқтауда есімдері аталатын Тоқтамыс, Ережеп, Әбдікерім, Рүстем, Мұса сынды ел ағаларының қай-қайсысы да Шығыс Қазақстанды жайлаған ру-тайпалардан шыққан, тарихта болған, елге еңбегі сіңіп, аты аңызға айналған белгілі адамдар. Жоқтаудың соңында автор (Шәкірт Абдоллаұлы – К.Б.) дүниенің жалғандығын, ажалсыз адамның болмайтындығын, Алланың сүйікті серігі болған пайғамбардан бастап барлығының осы жолдан өтуі Алланың жарлығымен болатын іс екендігін мойындайды. Оған күпірлік келтірмейтіндігін, дегенмен жоғалтқан асылын жоқтамай тұра алмайтынын ескертеді. Аталмыш жоқтауда әңгіме елге тұтқа болған Абдолла қажының өнегелі өмірімен қатар, ол өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайдың шындығын көрсетеді. Сондығымен де бұл жоқтаудың әдеби-тарихи маңызы бар.

Қорытынды

Жоқтау – көздің жасы, қамырыққан көңілдің үні. Онда бабаларымыздың өмір мен өлім жайлы пайымы, тіршілік заңдылығы, өмірді сүйе білу туралы келер ұрпағына өсиеті айтылады. Мифтік ұғымдарға негізделген ғұрыптармен байланысты туып-дамыған жоқтау

жырлары әр дәуірде халық дүниетанымына сәйкес өзгеріске түсіп, түпкі сакральды мәнінен ажырап, дүниетанымдық арнасы кеңейіп отырған. Бастапқы ғұрыпты жүзеге асыру мақсатынан туған жоқтаулардың мифологиялық сакральды мәні көмескіленіп, кейінгі дәуірлерде тарихи-деректік басымдық алған. Нақты адамның өмірі мен оның дәуірін, қоғамдық ортасын танытатын тарихилығы арта түскен. Ой көзімен қараған жанға оның берер дерегі, айтар сыры мол жанрға айналған. Абайша айтқанда, «Жылап туған адам баласының кейіп өлетіні» қандай ақиқат болса, о дүниелік болған адамды жоқтап, тіріде қадіріне жете бермеген ағайынның өлгенде бағасын беруі заңдылыққа айналған. Жоқтау топырақты өлімге жиналған қауымға тірліктің қысқалығын ескертіп, мәнді өмір сүрудің маңызы туралы ой салған. Сөйтіп, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпымен қатар, түрлі дәуірдегі тарихи оқиғаларынан, өмір мәні жайлы философиялық түсінігінен хабар беретін аса мәнді әдеби ескерткіш болып қалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: монография. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
2. Алтынсарин Ы. Орынбор ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі. Кіт.: Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2. – Алматы: Арыс, 2006. – 290 б.
3. Байтұрсынов А. Жоқтау. – Алматы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қор, 1993. – 96 б.
4. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы: монография. – Алматы: Ғылым, 1983. – 157 б.
5. Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры: монография. – Алматы: Арыс, 2007. – 332 б.
6. Нұрышева Г. Адам өмірінің философиялық мәні: ұжымдық монография. Кіт.: Қазақ халқының философиялық мұрасы. 6-том. – Астана: Аударма, 2006. – 512 б.
7. Нұрдаулетова Б.И. Қазақ дүниетанымындағы базалық концептілердің тілдік көрінісі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01>
8. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Екінші кітап. – Алматы: Дайк-пресс, 2004. – 234 б.
9. Құдайбердіұлы Ш. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 512 б.
10. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.
11. Балаубаева-Голяховская А.М. Ақмола губерниясы қазақтарының жерлеу салты. Кіт.: Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2 т. – Алматы: Арыс, 2006. – 290 б.
12. Халид Қ. Қазақта мәйіт шығару («Тауарих хамса» кітабынан). // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2 т. – Алматы: Арыс, 2006. – 285 б.
13. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии: Исследования, статьи, лекции. – Л.: URSS, 2022. – 512 с.
14. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 144 б.
15. Қаз дауысты Қазыбек би / Құраст. С. Дәуітов. – Алматы: ҚазАқпарат, 2011. – 192 б.
16. Қазыбек би Келдібекұлы // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс] URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3598> (қаралған күні 27.03.2024)
17. Ұлттық Ғылым Академиясының қолжазба қоры. № 518 бума.
18. Кітапбаев Б. Шежіре. 1 бөлім. – Алматы: Қайнар, 1994. – 250 б.

REFERENCES

1. Margulan A. Ejelgi jyr, anyzdar [Ancient Psalms, legends]: monografia. – Almaty: Jazushy, 1985. – 368 b. [in Kazakh]
2. Altynsarin Y. Orynbor vedomstvosity qazaqtarynyn olgen adamdy jerleu jane ogan as беру dasturinin ocherki. Kit.: Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary. 2 [An essay on the traditions of the Kazakhs of the Orenburg Department of burying a dead person and giving him food. In the book: Traditions and customs of the Kazakh people]. – Almaty: Arys, 2006. – 290 b. [in Kazakh]

3. Baitursynov A. Joqtau [Lamentation]. – Almaty: Ahmet Baitursynuly atyndagy qor, 1993. – 96 b. [in Kazakh]
4. Uahatov B. Qazaqtyn turmys-salt jyrlarynyn tipologiasy [Typology of Kazakh folk songs]: monografiya. – Almaty: Gylym, 1983. – 157 b. [in Kazakh]
5. Islamjanuly K. Qazaqtyn otbasy folklorы [Kazakh family folklore]: monografiya. – Almaty: Arys, 2007. – 332 b. [in Kazakh]
6. Nurysheva G. Adam omirinin filosofialyq mani: ujymdyq monografiya. Kit.: Qazaq halqynyn filosofialyq murasy. 6-tom [The philosophical meaning of human life. In the book: Philosophical heritage of the Kazakh people]. – Astana: Audarma, 2006. – 512 b. [in Kazakh]
7. Nurdauletova B.I. Qazaq dunietynymyndagy bazalyq konceptilerdin tildik korinisi [Language expression of basic concepts in the Kazakh worldview] // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 7–20. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.01> [in Kazakh]
8. Qondybai S. Argyqazaq mifologiasy [Proto-Kazakh mythology]. Ekinshi kitap. – Almaty: Daik-press, 2004. – 234 b. [in Kazakh]
9. Qudaiberdiuly Sh. Eki tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in two volumes]. – Almaty: El-shejire, 2008. – 512 b. [in Kazakh]
10. Mynjan N. Qazaqtyn qysqasha tarihy [Brief History of Kazakh]. – Almaty: Jalyn, 1994. – 400 b. [in Kazakh]
11. Balaubaeva-Goliahovskaia A.M. Aqmola guberniiasy qazaqtarynyn jerleu salty. Kit.: Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary [Burial customs of Kazakhs of Akmola province. In the book: Traditions and customs of the Kazakh people.]. 2 t. – Almaty: Arys, 2006. – 290 b. [in Kazakh]
12. Halid Q. Qazaqta maiit shygaru («Tauarih hamsa» kitabynan) // Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary [Autopsy in Kazakh (from the book “Tauarih Hamsa”). In the book: Traditions and customs of the Kazakh people]. 2 t. – Almaty: Arys, 2006. – 285 b. [in Kazakh]
13. Shternberg L.Ia. Pervobytnaia religia v svete etnografii: Issledovania, statii, lekciı [Primitive religion in the light of ethnography: Research, articles, lectures]. – L.: URSS, 2022. – 512 c. [in Russian]
14. Ualihanov Sh. Tandamaly [Selected works]. – Almaty: Gylym, 1989. – 144 b. [in Kazakh]
15. Qaz dauysty Qazybek bi [Kazybek bi] / Qurast. S. Dauitov. – Almaty: QazAqparat, 2011. – 192 b. [in Kazakh]
16. Qazybek bi Keldibekuly [Kazybek bi Keldibekuly] // Adebiet portaly. [Electronic resource] URL: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/3598> (date of access 27.03.2024) [in Kazakh]
17. Ulttyq Gylym Akademiasynyn qoljazba qory. №518 buma [Manuscript fund of the National Academy of Sciences. Pack №518]. [in Kazakh]
18. Kitapbaev B. Shejire [Chronicle]. 1 bolim. – Almaty: Qainar, 1994. – 250 b. [in Kazakh]